

БАБАШЕВА Б. И.

Ж. Баласагын КУУ, Бишкек

Babasheva B. I.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ АЙ РЫМ КЫСТЫРЫНДЫ КОНСТРУКЦИЯЛАРДЫН ФУНКЦИЯСЫ

**Некоторые функции вставных конструкций в
кыргызском и русском языках**

**Some functions of plug-in designs in the Kyrgyz and Russian
languages**

***Аннотация:** макалада кыргыз жана орус тилдериндеги өнүгүүчү кошумча маалыматты туюндуруучу, логикалык -басымдык жана интенсификация маанисиндеги, окказионалдык, ошондой эле автордун эмоциясын билдирүүчү тыныш белгилери формасындагы кыстырынды конструкциялардын өзгөчөлүктөрү жана функционалдык милдеттери тууралуу маалымат берилет.*

***Аннотация:** в статье рассматриваются особенности и функциональные задачи вставных конструкций, выражающих дополнительно-развивающую информацию, логико-ударных и интенсивных значений; окказиональных вставных конструкций, а также вставных конструкций, выражающих эмоцию и отношение автора к высказываемому тексту.*

***Annotation:** features and functional tasks of the inserted constructions expressing additionally-developing information, logic-intensive and intensive values, are examined in the article; occasional of the inserted constructions, and also the inserted constructions, expressing an emotion and relations of author to the offered text.*

***Негизги создор:** өнүгүүчү кошумча маалымат; логикалык-басымдык жана интенсификация мааниси; окказионалдык; автордун эмоциясы; автордун мамилеси ж.б.*

***Ключевые слова:** дополнительно-развивающая информация; логико-ударное и интенсификационное значение; окказиональные вставные конструкции; эмоция автора; отношение автора.*

***Keywords:** additionally-developing information; logic-intensive and intensification value, occasional, emotion of author, relation of author etc.*

Кептеги бирдиктин кыстырынды абалы логика-психологиялык жана стилистикалык натыйжага алып келет: мында окурман же угуучу бул бирдиктин маанисине жен, кыстырынды эмес формасында турганга Караганда, кыстырынды абалында кебуреек кенул бурат да, анын маанисин автор киргизген экспрессивдик-стилистикалык,

эмоционалдык боёкчолору менен терец кабыл алат. Мындай учурда кыстырынды конструкциянын мацызы суйлемдун негизги белугунун мацызынан белунбей, аны менен бирдикте кабыл алынат. Мисалга кыстырынды конструкциянын теменку турлерун алып керелу:

1).внугуучу кошумча маалыматты туюндуруучу кыстырынды конструкциялар [1.35] Кыргыз жана орус тилдериндеги мындай кыстырынды конструкциялар суйлемде айтылган ойго толуктоо киргизуу, анын маанисин андан ары да енукуруп, терецдетуу функциясын аткарат. Изилдеелерден байкалгандай, аталган конструкциялар кыргыз тилинен айырмаланып, орус тилинде кебуреек кездешет.

Биздин эл аралык экипаж - америкалык, жапон жана мен (жакынкы убакка чейин советтик окумуштуу жана космостук лабораториянын илимий жетекчиси), программаны аткарып бутуп, жерге кайтышы тийиши эле... - Наш международный экипаж - американец, япон и я (до недавнего времени советский ученый и научный руководитель космической лаборатории) после завершения программы, должны были возвращаться на Землю... (Ч.А.)

Суйлемдегу кыстырынды конструкция суйлем тутумундагы мен - я жактама ат атоочуна карай тушундурме катары келип, ат атоочтун маанисин терендетип, енукуруп ачып берип жатат. Тактап айтканда, менин советтик окумуштуу жана космостук лабораториянын илимий жетекчиси экендигим тууралуу кошумча маалымат берилди. Демек, ой андан ары енукуп жатат.

Салыштырылып жаткан эки тилде тец аталган конструкциялар ойдун мацызын кецейтууге, андан ары енукурууге жигердуу катышат.

Кыргыздын алдыкы акылман акыл-эси вз ара коюн-колтук алышкан, кумуштвй оролушуп, жездей чырмалышкан биримдиктин, ынтымактын (“Бирдик болбой - тирдик болбойт”; “Пил да болсок жыгылдык, миц да болсок кырылдык”; “Ырыс алды ынтымак, ынтымагыц жок болсо, алдыцдан таяр алтын так”; “Бакыт - чыгаандардыкы: бир жецден кол, бир жакадан баш чыгаргандардыкы”) идеясы улут тагдыры учун фундаменталдык мааниге ээ экендигин терец туюнган ("А.А").

Керунуп тургандай, суйлем тутумундагы кыстырынды конструкция суйлем тутумундагы бир сездун же ушул эле суйлемдун маанисине толуктоо гана Киргизии койбостон, сез болуп жаткан биримдик, ынтымактын маанисин чечмелеген макалдар аркылуу ойду

андан ары ырбатып, ынтымакка, биримдикке чакырган чакырыктарды идея катары берип, енукутуруп, ойлондуруп койду.

2) Логикалык-басымдык жана интенсификация маанисиндеги кыстырынды конструкциялар. Кыргыз жана орус тилдериндеги логикалык-басымдык жана интенсификация маанисиндеги кыстырынды конструкциялар негизги суйлемдегу бир мученун маанисин кучетуп, ага езгече басым коюу максатында колдонулат. (*Интенсификация - увеличение напряженности (интенсивности) (И.В.Лёхин, Ф.Н.Петров, 1950, 138)*). (*Интенсификация - интенсификация, кучвтуу [2.157]*).

1. *Кичинекей элем, бала элем, бирок ырды ушунчалык эргуу менен (эргигенде да кээде аша чаап кетчүмүн), кээ бир взумв жаккан тамгаларды атайы бвлуп, баса-баса окучумун (Р.Г.). - Я был ребенок, мальчик, но стихи умел читать с большей энергией, (даже с излишней энергией), громко, выделяя некоторые понравившиеся мне слова и звуки.*

2. *Это крайне необходимо именно для нынешнего (самого болезненно) переходного периода перестройки («Пер».)*

Кыргыз жана орус тилдериндеги биринчи мисалдагы кыстырынды конструкциялар *ушунчалык эргүү менен - с большей энергией* деген сез айкашынын маанисин ого бетер терецдетип, суйлеечунун эмоциясынын кучегенун туюндуруп келип, езулеруне басым коюулуу менен айтылып жатат. Бул суйлемду образдуу элестете келеек, суйлеп жаткан адам эмоция-энергия менен жалындуу айтып, кыстырынды конструкцияны сеемейун кетере чаап, баса керсетуп, суйлемек.

Сезунун маанисине толуктоо киргизуучу кыстырынды конструкциянын басым менен кучтенуп айтылышына орус тилиндеги экинчи мисал да кубе. Кайра куруунун азыркы, дал ушул эц оор, эн катаал мезгилине басым коюулуп, мааниси кучетуулуп, ошол кыстырынды конструкцияга логикалык басым коюлуп айтылып жатат.

Анан ал уйгв келгенден кийин верандага экое чогуу олтуруп алып, Жесси койгон музыканы угуп (ал классикалык музыка дегенде жанын берет), вуз жакшы квргвн ак шараптан ирмегиси келип кетти... - И ему захотелось, приехав, посидеть вдвоем на веранде, послушать поставленную Джесси музыку (она неисправима - классика для нее превыше всего) и позволить себе любимого белого вина (Ч.А.).

Жен гана кыймыл аракет суреттелбестен, Жессинин классикалык музыканы жан дили менен жакшы керееру тууралуу да ой кучетулуп, ага басым коюлуп жатат.

Демек, кыстырынды конструкциянын бул туру суйлөөчүнүн эмоцияга алынгандыгын, мааниси чечиле, толуктала турган сездун езу да, кыстырынды конструкция да ото басым коюлуп айтыларын керсетет. Экинчиден, конструкциянын бул туру негизги суйлемге Караганда жогорулатылган тон менен айтылат да, угуучунун, же окурмандын кецулун езуне езгече бурат.

3). Окказионалдык кыстырынды конструкциялар. Айрым конструкциялар оозеки кепте же керкем чыгармада экстралингвистикалык шартта уюшулат, башкача айтканда, мурда даярдалбай туруп, ошол кырдаалда дароо пайда болот да, суйлем менен маанилик байланышта болбой туруп, айтуучунун капыстан пайда болгон оюн киргизуу максатында суйлем тутумуна механикалык турде кирип калат. Мындай учурда алар айтуучунун сезими, же кеп учурундагы кокустан пайда болгон эпизод, же болбосо автордун кандайдыр бир ою тууралуу маалымдайт да, мындай конструкциялар окказионалдык деп аталат. (*Окказиональный - англ. occasional. не узуальный, не соответствующий общепринятому употреблению, характеризующийся индивидуальным вкусом, обусловленный специфическим контекстом употребления [3.156].*

1. *Калктын калың катмары менен жолугушууда (караламан топ дегим келбейт, жо-жок, антпей калайын, ооба, албетте, коллективдүү интеллект, мен муну бардык жолугушууларда баса белгилеп жатам, мен бардык деңгээлдерде коллективдүү интеллекттин өнүгүшүн жактайм) рейтинг жыйнап жатам Нарабатываю рейтинг на встречах с широкой публикой (толпой называть не хочу, ни-ни, ни в коем случае, да, конечно, коллективный интеллект, я это подчеркиваю на всех встречах, я за развитие коллективного интеллекта на всех уровнях) (Ч.А.).*

2. *адатта түн ортосунан ооган кезде пайда болуучу, ушул жердик эки элес бул жолу да көрүнбөсүнө көзү жетип (кайда кетишти болду экен, дагы айтыша кетиштиби?!), үкү күзөттө тааштай катып турушкан сакчылардын бет алдынан зуу асманга обологон бойдон жок болду. - Сова убедившись, что и на этот раз обычно появляющиеся после полуночи здешние два призрака не появятся, (куда они запропастились, никак опять поссорились?!) подалась*

прочь, неуловимо взыв перед лицом застывших на посту часовых (Ч.А.).

Кыргыз жана орус тилдериндеги биринчи мисалда суйлөөчү калкка карата кайрылуусунда жалпы элдин добушуна ээ болуу, аларга жакшы таасир калтыруу максатында, калктын жүрөгүнөн тунек таба турган жылуу сездерду дароо таап, айта калгандыгын керебуз. Демек, ошол учурда, ошол саатта жүрөккө уялай турган сез керек болгондугун жана ошол сез суйлөөчүнүн элдин маанайына карай ылайыктап дароо таап суйлеген кыстырынды конструкциясы аркылуу берилгендигин айтууга болот.

Экинчи мисалда автор укунун кыймыл-аракетин суреттөө менен кошо, укунун оюн да кыстыра кеткен. Мында бири-бирине сыйышпаган нерсе сыйышып калгандай. Ойлонулбай туруп, капысынан пайда болгон пикир бул суйлемде даана байкалып, бир учурда окуя суреттелүү менен бирге, кыстырынды конструкция аркылуу каармандын ою да камтылып кеткен.

Бул мисалдардагы кыстырынды конструкциялар маанилик чон роль ойнойт. Алар автордун пикири болуу менен бирге, кандайдыр бир деңгээлде айтымдын мазмунун шарттап турат. Ошентип, маанилик байланыш эз алдынча турган баяндоонун эки белугун бириктирүүчү кызматын аткарат, тактап айтканда, кыстырынды конструкция менен баяндоонун негизги белугун туташтырып турат. Кыстырынды конструкциянын мазмуну автордун баяндоосунан келип чыгат жана ошол эле учурда айтымдын маанилик маңызын кучетуучу толуктоо мунезге ээ.

Аялдардын көпчүлүгү күйөөлөрү карты боло алышпас болуп көрбөгөндөй мындай уруктан тезинен кутулууга аракеттенишет деп чочуём - Опасаюсь, что большинство женщин - и вряд ли мужья станут им препятствовать - постараются побыстрее избавиться от такого не совсем обычного плода (Ч.А.).

Мисалдагы кыстырынды конструкция суйлөөчүнүн же айтуучунун айтыла турган ойго карата ошол аялдардын күйөөлөрүнөн алдын ала кечирим суроо маанайында кайрылгандыгын туюндуруп турат. Бул конструкция да учурунда капыстан пайда болуп, негизги суйлем менен маанилик байланышта турат.

Салыштырылып жаткан эки тилдеги мисалдардан байкалгандай, мындай кыстырынды конструкциялар суйлемдун башка белуктеру менен бирге татаал грамматикалык бирдикти тутат жана алардын ар

бири ез алдынчалуулугун сактап турат. Орус тилинен айырмаланып, кыргыз тилинде мындай кыстырынды конструкциялар ете аз кездешет.

4). Айтылган сездерге, цитаталарга карата автордун эмоциясын же анын мамилесин туюндуруучу кыстырынды суроолуу же илептуу конструкциялар. Салыштырылып жаткан кыргыз жана орус тилдеринде негизги суйлемдун тутумун кескин белуп киргизилип, автордун эмоциясын же анын мамилесин туюндуруу максатында кыстырынды суроолуу же илептуу конструкциялар колдонулат, тактап айтканда, мындай кыстырынды конструкциялардын семантикасы кандайдыр бир модалдык-эмоционалдык тон менен боёлуп, суроо иретинде же кучтуу сезим менен айтылып турат.

Кайталаймын, сырын ачкан жана жарыя кылган (жарыя кылууну озу суранып жатпайбы!) кассандро-эмбриондордун алдында да... жоопкерчилик мойнумда экенин түшүнөм. - Повторяю, я осознаю, что несу ответственность и перед кассандро-эмбрионом, тайну которого я открыл и разглашаю (но ведь он сам добивается разглашения!) (Ч.А.).

Ар бир кечте белгиленген саатта (же бул менин т³и³мд/1 болуп жатабы?) жибектен ч³мбиттүлгүн топ кыздар тумандаган айнегимден караганда жылып келаткандай. (Р.Г.). - И каждый вечер, в назначенный час (иль это только снится мнеЦ девичий стан, схваченный шелками, будто движется в туманном окне.

Жарайт, Оливер, мен баарын түшүндүм көрүнөт - деди Роберт Борк, Ордоктун өжөрлүгү менен көшөкөрлүгүнө таң калып (Саясий жеңиши учун курвитун куну оңой дейсиңби?!) - Хорошо, Оливер, я, кажется, все понял, - отвечал Роберт Борк, удивляясь энергии и напору Ордока. (Ведь борьба за политическое выживание - чего-то стоит?!) (Ч.А.)

Мындай кыстырынды конструкциялар суйлемдун негизги тутумунун же анын кандайдыр бир компонентинин мазмуну менен байланышкан турдуу эмоционалдык боёктуу маанилерди камтып турат да, алар жакын, удаалаш жайгашат.

Изилдеелер керсеткендей, автордун эмоциясын же анын мамилесин туюндуруучу кыстырынды конструкциялар салыштырылып жаткан эки тилде тең сез, сез айкашы, суйлем формасында гана эмес, тыныш белгиси катары да келген учурлар кездешет. Мындай белгилер, албетте, кыргыз тилине Караганда орус тилинде кыйла мурунураак колдонула баштагандыгы байкалды. Экинчиден, тыныш белгиси

формасындагы кыстырынды конструкциялар кыргыз тилинде ете сейрек колдонулары белгиленди.

1. И здесь, следовательно, самостоятельные (?) кустари в меньшинстве. (В.И.Л.).

Если уж легкая промышленность, мобильность и гибкость которой должны превышать среднесоюзную, оказывается на сто (!) процентов охвачена госзаказом, вплоть до «... использования лоскутов в швейном производстве», то о чем можно говорить вообще? («Пер».)

Бул стилдик езгечелук кыргыз тилинен да орун алгандыгын керебуз.

Совет мезгилинде эле Бейшеке деген киши (калыбы, Жумгалдын Түгөл-Сайынан болуу керек) «мага залакасы тийип жүрбөсүн!?» дегенсип, Маалаке баатырдын алтындын баасы менен жазылган бир кыйла документтерин бүт өрттөп жибериптир (!) деген айың бар («К.А».)

Мисалдардан байкалгандай, берилген тыныш белгилер салыштырылып жаткан эки тилдеги суйлем тутумуна жен жеринен эле кирип калбаган, алар автордун эмоциясын, сезимин туюндуруп келет. Мисалга алсак, илеп белгиси (!) автордун кубанычын, суктануусун, тан калуусун ж.б. ушул сыяктуу сезимин билдирсе, суроо белгиси (?) автордун ошол айтылып жаткан ойго езу ишенбестигин, кумендуулугун, божомолдуулугун туюндуруп тургандыгы керунет.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы изилдеелерден байкалгандай, салыштырылып жаткан кыргыз жана орус тилдериндеги кыстырынды конструкциялардын семантикалык мааниси боюнча белуштурууде эч кандай айырмачылыктар болбойт. Себеби мындай конструкциялар эки тилде тец бирдей мааниде берилет.

Адабияттар

1. Новоселецкая Э.П. О некоторых особенностях эволюции функционирования вставных конструкций в английской научной прозе XVIII-XX вв. // Проблемы функционирования языка и специфики речевых разновидностей. Пермь, 1985, с.169;

2. Юдахин КК Киргизско-русский словарь. -Ф., 1985;

3. Ахматова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М, 1969.

